

Tiit-Rein Viitso

Tartu

ALFE JA KEELEAJALUGU

Läänemeresoome keeleastlase ATLAS LINGUARUM FENNICARUM ehk lühidalt ALFE peainitsiaator ja peatoimetaja Tuomo Tuomi väljendab atlase sissejuhatuses lk 17 atlase eesmärki järgmiselt: „Kartasto kuvaa itämerensuomalaisen kielten areaalisia suhteita. Kielenilmiöiden levikkikuvien voi odottaa valaisevan, miten itämerensuomalainen kieliyhteys on jakautunut nykyisiksi tytärikieliksi ja murteiksi. Kun useat kielenpiirteet, etenkin sanasto, liittyvät kiinteästi kielenulkoisiin kulttuuri-ilmioihin, palvelee kartasto myös kulttuurimaantiedettä, erityisesti lainainnovaatioiden lähtöalueiden ja leviämisyvälien selvittämistä. Kielentutkija etsii kartastosta vastauksia sellaisiin itämerensuomalaisen kielentutkimuksen kysymyksiin kuin mikä on eteläviron tai vepsän asema iims kieliperheessä, mikä selittää aunuksen eli livvin tai lyydin erityisluonteen, miten pohjoiset ja eteläiset tai itäiset ja läntiset itämerensuomalaiset kielet eroavat toisistaan jne. Kartoitettu materiaali nostaa kuitenkin esiin myös aiemmin esittämättömiä kysymyksiä ja antanee niihin vastauksia.“¹

1. Et ALFE käsitleb ennekõike sõnavara nähtusi, ongi atlase peamine kasutusala iseloomustata kahe märksõnaga, milleks on *keelegeograafia* ja *kultuurigeograafia*. Kultuurigeograafia seisukohalt on läänemeresoome lääne ja ida kohtumisala, kusjuures lääneosa jaguneb veel valdavalt

¹ Eestikeelne tõlge lk. 29 väljendab seda võimalikult täpselt: „Atlas kujutab läänemeresoome keelte areaalseid suhteid. Võib oodata, et keelenähtuste levikupiirid valgustavad, kuidas läänemeresoome keeleühendus on jagunenud praegusteks tütarkeelteks ja murdeiks. Et mitmed keelejooned, iseäranis sõnavara, liituvad tihedalt keeleväliste kultuurinähtustega, on atlas kasutatav ka kultuurigeograafias, eriti laenuinnohvatsioonide lähtealade ja levikuteede selgitamisel. Keeleuurija otsib atlasest võib-olla vastuseid sellistele läänemeresoome keeleuurimise probleemidele nagu: milline on lõunaeeesti või vepsa koht läänemeresoome keeleperes, mis seletab aunu e ehk livvi või lüüdi eripära, kuidas põhja- ja lõunapoolsed või ida- ja läänepoolsed läänemeresoome keeled erinevad üksteisest jne. Kaardistatud materjal tõstatab siiski ka varem esitamata probleeme ja võib-olla annab neile vastuseid“.

rootsimõjuliseks ja saksamõjuliseks, kuigi üksikud laenud võivad vahel olla jõudnud üle traditsiooniliste mõjupiiride. Atlases on kaarte kommenteerides püütud võimaluste piires esitada ka sõnade päritolu viidates olemasolevatele käsitlustele, enamasti soome keele viimasele teaduslikule etümoloogilisele sõnaraamatule SUOMEN SANOJEN ALKUPERÄ (Helsinki). Sageli pole sõnade päritolu selge. Pole harvad juhud, kui sama sõna päritolu kohta on esitatud erinevaid päritoluoletusi, millest ühe eelistamine, kui üldse, oleneb lugejast. Eriti suurel määral võistlevad laenuandjatena balti ja germaani. Mõneti teistsugusel tasemel võistlevad laenuandjatena alamsaksa ja rootsi: tavaliselt ei teata, et rootsi keel sattus nii nagu kogu Läänemere rannik omal ajal tugeva alamsaksa mõju alla. Tagantjärele märkan, et meie, toimetuse liikmed, pole mõelnud sellele, et atlase mittelingvistist kasutaja ei tarvitse teada, et terminid *balti*, *germaani*, *skandinaavia*, *slaavi* viitavad keeleseisunditele ja ühtlasi kaugete minevikule, mil ei olnud olemas nüüdiskeeli ega nüüdisrahvusi neile iseloomulike tunnustega. Sellest hoolimata leiab atlasest üht-teist ka kultuuriajaloo ning isegi n-õ pärisajaloo huviline, sest on teada, et mõnedegi keelenähtuste levikupiir kattub võrdlemisi hästi kunagise ajaloolise piiriga, ning selles osas aitavad kasutaja leiurõõmu suurendada atlase 1. köite lõpus lisakaardid 4 ja 5.

2. Otseselt keeleajaloo, s.t hääliku- ja vormiloo seiskohalt on ALFE poolt pakutav paratamatult tagasihoidlik. Kuivõrd on tegemist ennekõike sõnavara nähtusi käsitleva atlasega, ALFE ei laienda ega üldista kuidagi seda, mida pakuvad Andrus Saareste EESTI MURDEATLAS I–II (Tartu 1938–1941) ja VÄIKE EESTI MURDEATLAS (Uppsala 1955), Lauri Kettuneni SUOMEN MURTEET III A. MURREKARTASTO (Helsinki 1940) ning D. V. Bubrihi, A. A. Beljakovi ja A. V. Punžina KARJALAN KIELEN MURREKARTASTO (Helsinki 1997). Keeleajaloo peamiseks uurimisobjektiks on keeleüksuste muutused ja eesmärgiks keeleüksuste süsteemi muutuste suhtelise kronoloogia selgitamine mõeldavast algjärgust alates (sellele võib lisanduda soov seostada suhtelist kronoloogiat absoluutse kronoloogiaga). Seda eesmärki on võimalik parimini võimalik saavutada murrete ühissõnavaras või muutelõppudes esinevate häälikumuutusi arvestades; kuid ühised häälikumuutused võivad tuleneda ka universaalsetest tendentsidest või mõne mainekama murde mõjust murde- või keeleliidu raames. Ühiste muute- või tuletusmorfeemide leidumine võib viidata ühisele päritolule, kuid võib olla ka vastastikuse laenamise tulemus. Ühiste morfosüntaktiliste joonte, nt ühiste

aktiivselt kasutatavate tarindite olemasolu naabermurretes viitab ennekõike tihedatele kontaktidele. Nt asjaolu, et eesti keeleala kõik murded tunnevad muudele läänemeresoome murretele tundmatut tarindit, mille moodustab isikuline *pidada*-abiverb koos põhiverbi supiini illatiivvormiga, vrd ühelt poolt eesti *peab kirjutama*, teiselt poolt vadja *piäb čirjottaa*, soome *pitää kirjoittaa*, põhjavepsa *pidab kird'utada*, aga samal ajal eesti murretel ei ole olemas ühtki ainult neile omast ja samas neile kõigile ühist häälikumuutust või muutelõppu, sest kõik ühised häälikumuutused on tuntud ka kuskil väljaspool eesti keeleala, osutab selgelt esiteks seda, et see tarind on suhteliselt uus ja levinud ühest sugulasmurdest teise ning teiseks seda, et eesti murded ei ole kujunenud ühise algeesti keele jagunemise tulemusena, vaid erineva algupäraga sugulasmurrete integratsiooni tagajärjel. Lisaks osutab see sedagi, et murdekontiinumis pideva levikualaga morfosüntaktilised ühisjooned on keelesuguluse tuvastamisel kasutud.

3. Keeleatlase koostamisel on üheks dilemmaks see, kas püüda esitada võimalikult kõiki andmeid sisaldavaid, n-ö informatiivseid kaarte või keeleandmete võimalikult selgepiirilise jaotumisega lihtsaid kaarte. Esimest tüüpi kaartidelt on koostajalgi sageli raske ühe või teise kaardistatava üksuse levikuareali või levikuareale kindlaks teha, atlase lugejast rääkimata. Teist tüüpi kaartide puhul kõrvaldab koostaja kaardistatavast andmestikust nähtused, mis tema meelest on ebaolulised; heal juhul kajastab sellist algandmestikust leiduvat ebaoluliseks peetavat andmestikku kaardi kommentaar. Tegelikult on ka ALFE algainestik soome ja eesti murrete osas läbi teinud ulatusliku nn reeglipärase, täpsemalt häälikuseadusliku variatsiooni ühtlustamise, s.t murdejoonte tasandamise ehk kõrvaldamise. See on selgesti väljendatud atlase toimetusjuhendi² jaotuses 7.5, kus lk 36 öeldakse:

Tyypityksessä tasoitetaan yleensä aina säännölliset foneettisen tason ilmiöt. Tavallisimpia niistä ovat seuraavat (huom.: *alleviivaus* eli kursiivi tarkoittaa siis foneettista muotoa, lihavointi tarkoittaa yleiskielistettyä lekseemiä kommentoissa (legendassa riittää tällöinkin pelkkä antiikva) ja VERSAALILLA on merkitty formatiivit):

Sellele järgneb poolteist lehekülge tavalisimate variatsioonide loetelu koos eelistatava tulemusena, nt:

² ALFE. Atlas linguarum Fennicarum toimitusohjeet. Koonnut ja toimittanut toimituksen kokouksen pöytäkirjoista ja muista lähteistä Raimo Jussila. [Helsinki 1999].(Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 107).

- pitkän vokaalin diftongiutuminen (*maa, moa, mua* → **maa**)
- *ie-, uo-, üö-*diftongien muutokset (*pieli, piäli, peeli, pel'* → **PIELI**); *ruohka, roahku, ruahku, ruhko, rohk* → **RUOHKA**)
- *i-*loppuisen jälkitavujen diftongin edustus (*keltanen, keltaanen, keltainen, kelta'nen, keltain, keldaañe* **KELTAINEN** tai **keltainen**; formatiivin ja yleiskielistymisen rajatapauksia!)
- loppu *-i ~ -e* (*kaski, kaske* → **KASKE**; *suvi, šue* → **SUVI**)
- odotuksenmukainen dentaali- ja palatalispirantin edustus (*luale, luole, luare, luore, luoje, luuve, luuvve, luodeh, luue, luuvveh, lu|eh, luuvveh, luod, luuod* → **LUODE**: huom. sen sijaan *kirukset, kilukset, kijukset, kiukset* → **kidukset** ja *kitukset* → **kitukset**)

Need väljanopitud näited, millest esimene oli ka loetus esimene, osutavad (1) ühe keele sisestest variantidest valitakse kirjakeelepärane; (2) eri keelte variantidest valitakse soome kirjakeele pärane *ie, uo, üö*, mitte aga vanim pikk vokaal *ee, oo, öö*; (3) tasandatakse ka eri murrete tuletusliiteid, (4) kui soome kirjakeele paradigmas esineb morfofonoloogiline vaheldus, valitakse eri keelte variantidest üks suvaline soome variantidest. Viimane näide kinnitab, et see, kas mingi varieerumine jääb soome keele raamesse või ulatub väljapoole on väga tähtis. Samas selgub lk 38, et tegelikult on soome ainestik juba enne atlase toimetajani jõudmist läbi teinud ühtlustamise:

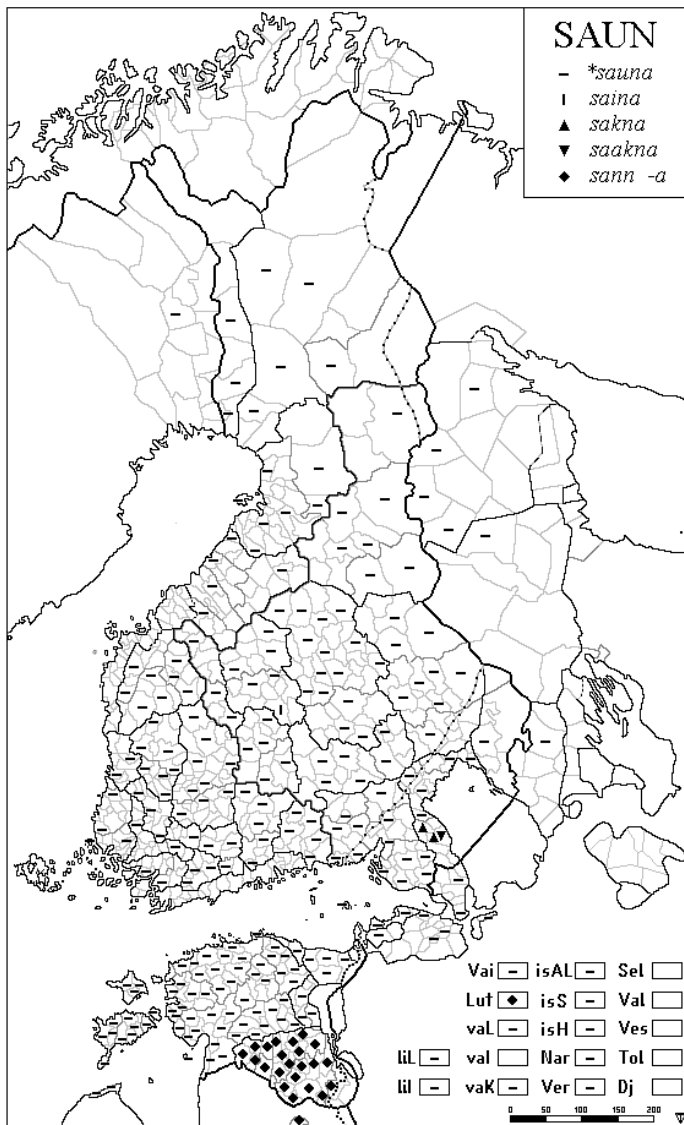
Suomen ainestossa edelliset foneettisen tason ilmiöt on useimmiten jo keruuvaiheessa tasoitettu. Niissä tapauksissa joissa muiden kielten foneettinen variaatio esitetään kommentaissa, on myös suomen variaatio (ilman levikkejä) esitettävä. Variaation lisää suomen toimitus.

Tegelikult on ka eesti ainestik nn foneetilised ilmingud ära tasandatud, enamasti on aga ära näidatud tüvevokaali vaheldus, välde, palatalisatsiooni esinemine. Karjala ja vepsa ainestik jääb tüvevokaal vähemalt karjala ja vepsa murdeid mitte tundvate toimetajategi eest varjatud saladuseks. Jääb nentida, et küllalt sageli on kaardi koostaja-kommenteerija kasutuses olev tasandatud ainestik tema pädevusalast ja kontrollimispiirkonnast väljas, ta peab lihtsalt usaldama tehtud tasandusi või leidma viisi, kuidas minimeerida tasanduste kasutamist. Lisaks tuleb mõnda, et isegi soome ja eesti murdekogud ei sisalda pahatihti soovitud teavet sõnade käändumise või pöördumise ja seega ka tüvevahelduse kohta, samas ei võida sellistki fragmentaarset ainestikku ignoreerida. Atlase kasutaja on kaartide koostajatest mõneti halvemas olukorras, sest ka kaartide koostaja on

sunnitud esitatavat ainestikku tüübistama tema meelest oluliste, s.t subjektiivsetel eelistustel põhinevate tunnusjoonte põhjal.

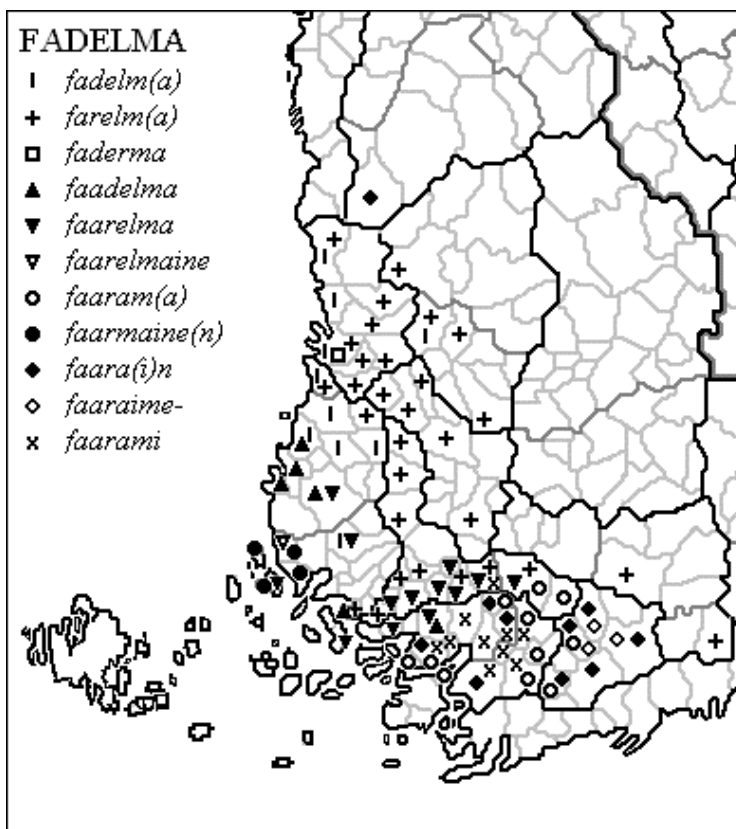
4. Niisiis ei ole ALFE toimetajate käsutuses olev ainestik kuigivõrd mõeldud keeleajalooliste järelduste tegemiseks. Kuid samas pakub isegi valminud ALE kõide mõningaid rõõmustavaid leide. .

Läänemeresoome murretest hulgas esitavad lõunaeeesti murded mõnigi kord väga vanu eriarenguid, mis lubavad lõunaeestit pidada vanemaks kui ükskõik millist soome või päriskarjala murret või mõlemaid üheskoos. Üks selliseid on lõunaeeesti muutus **kn > nn*, mis selgeimalt esineb morfeemiipiiril vormides eeL Võru *tenniq, nänniüq*, vrd liivi *tiend, nænd*, põhjaeeesti *teinud, näimud*, rannikueesti *tehend, nähend*, vadja *tehnü, nähniü*, is *tehnüt, nähniüt*, soome *tehnyt, nähnyt*, vepsa *tehnu, nähnu*. Siin kajastavad murded rannikueestist vepsani pigem infinitiivitüvede **teh-* (< **tek-*) ja **näh-* (**näk-*) analoogiaüldistust kui häälikumuutust. Küll aga kajastab olulist häälikumuutust on diftongi järelois *i* põhjaeestis ning diftongi või pika vokaali pikkus liivis – liivis on **h*-st erineva konsonandi vokaalistumine ja assimileerumine põhjustanud eelnenud vokaali pikenemise, **h* assimileerumisega kaasnenuks katketooni ilmumine. Põhjaeeesti diftongile vastanduvat *nn*-geminaati ilmutab ka lõunaeeesti *sann, g.sanna, p `sanna*. Põhjaeeesti diftongi toetavad siin liivi *sõna, p sounõ* ning vadja, isuri, soome, *sauna* ning põhjakarjala *sauna* ja *šauna*, mis võivad olla laenatud soomest. ALFE 1 kaart 26 ja selle kommentaar lisavad sellele soome *sakna* (PyhVI, Räi) ning *saakna* (PyhVI), mis kinnitavad lõunaeeesti vihje õigust: läänemeresoome tüve algkujuks on **sakna*. Samas ei tähenda arhailise kuju säilimine veel seda et, Karjala Kannase murre peaks olema kunagi olnud muude läänemeresoome murretega võrreldes kuidagi olnud eriline: murre on määratud ikkagi oma uuendustega. Huvitav on ka kaardil puuduv, kuid kommentaaris leiduv Laukaa *saina*, mis võib olla eriline murdejoon ja osutada, et **k* vokaalistumine tagavokaali järel on olnud keerulisem kui tänapäeval paistab. Suomen sanojen alkuperä 3: 161 vaikib maha soome *sakna, maakna* ja *saina*, ilmselt pole soome murdeuurijad pole neid kujusid pidanud tähelepanuväärseiks. Siin esitatav kaart 1 põhineb vadja, isuri, soome ja karjala osas ALFE 1 ainestikul. Kuid lõunaeeesti uuenduslik *sann* ja soome vanapärane *sakna* lubavad lisaks uuele rekonstruktsioonile **sakna* väita, et ka lõunaeeestis ainult Vastseliinas registreeritud kalanimetus *sännäs* 'Leuciscus idus' (g `sännä), millele vastab eesti kirjakeeles *säinas* ja soome kirjakeeles *säynävä*, on olnud **kn*-sõna.

Kaart N 1. Läänemeresoome tüve **sakna* põhivariandid läänemeresoome keelealal

ALFE 2. köitese kavandatud sõnadest on ennekõike vaarika nimetused huvitavad selle poolest, et kõrvuti suhteliselt väiksel alal laenudega (soomes rootsi laen, karjalas vene laen ja liivis mõnevõrra küsitav läti laen) on läänemeresoome keelealal levinud suur hulk häälikuliselt enam või vähem sarnaseid nimetusi. Läänemeresoome keeleteaduses on neid kõiki kombeks pidada ühesama tüve variantideks, vrd nt ja Eino Koponen 1992: 127–132 ja SSA 3 sub *vadelma*. Nende variantide seas on eriti tähelepanuväärsed Soome edelaosa murrete *f*-algulised nimetused, vrd kaarti 2, kus esitatavad tüvevariandid ühendatakse tinglikult koondnimetuse *fadelma* alla.

Kaart N 2. Soome keele *f*-algulised vaarikanimetused.

On huvitav, et soome keele sõnaalgulisest *f*-st on mööda läinud niihästi Lauri Kettunen oma murdeatlases kui ka Martti Rapola oma soome keele häälikuloo loengutel. Vaarikanimetus pole ainus *f*-ga algav sõnapere. Nii esineb *f* ka näiteks herilassenimetuse algul, kuid märksa piiratumalt, vrd *fapsiainen* (Kokemäki), *faaksalainen* (Kuusjoki). Neis soome murretes, kus sõna algul *f*-i ei esine, vastab *f*-le reeglina *v*. Teiselt poolt esineb *f* Edela-Soomes siiski vaid vähestes muudes murretes *v*-algulistest sõnades.

Niisiis peame küsima, kumb on vaarikanimetustes algupärane, kas kitsal alal tarvitav *f* või suurel alal tarvitav *v*. Uurali keeltes esineb põlissõnades sõna algul *f* ainult kahes keeles: ungari keeles ja eenetsi keeles. Seal see on tekkinud varasemast **p*-st, sest sellele vastab ungari *f*-muudes soome-ugri keeltes ja eenetsi *f*-muudes samojeedi keeltes. Nüüd võiksime otsustada, et Edela-Soome murretes on *f* tekkinud varasemast *v*-st. Et igal häälikumuutusel peab olema põhjus, siis oleks väga lihtne põhjendus see, et rootsi keelega kokku puutudes on soomlased rootslasi jäljendades hakanud sõna algul *f*-i hääldama. Seda seletust pole võimalik ümber lükata, aga seda pole võimalik ka tõestada. Liiatigi pole veel selge, mil määral *f* esineb Edela-Soome murretes. Et läänemeresoome vaarikanimetustel pole soome-ugri tausta, ei saa välistada, et tegemist on laenuga tundmatust substraatkeelest ja juba selles keeles esines *f*, mis kunagisel tihedaima kontakti alal on säilinud. Ka *fapsiainen* on laentüvega sõna; kuigi selle tüve peetakse balti laenuks, on sama tüvi veidi teisel kujul tuntud teisteski indoeuroopa keelerühmades, mistõttu ei saa päriselt välistada võimalust, et leidis sellinegi varane indoeuroopa murre, kus *v* oli sõna algul *f*-ks muutunud. Samas on herilassenimetuste algul *f* nii haruldane ja herilased võivad olla vahel nii tüütud, et ei saa välistada ka herilassenimetuste *f*-i afektiivset tekkepõhjust. Niisiis tuleb arvestada sõnaalgulise *f*-i kolme tekkevõimalusega, millede seas ükski pole oluliselt parem teistest.

KIRJANDUS:

ALFE. Atlas linguarum Fennicarum toimitusohjeet. Koonnut ja toimittanut toimituksen kokousten pöytäkirjoista ja muista lähteistä Raimo Jussila. [Helsinki 1999]. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 107).

Atlas linguarum Fennicarum. ALFE 1. Helsinki 2004 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118).

Koponen Eino 1992. Itämerensuomen marjannimistön kehityksen päälinjoja ja kantasuomen historiallista dialektologiaa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 83: 123–161.

Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 3 R-Ö. Helsinki 2000 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62).

Тийт-Рейн Вийтсо

Tartu

ALFE и история языка (Резюме)

Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков по назначению лексикологический. Главную область применения атласа, рассматривающего, прежде всего, лексические явления, можно охарактеризовать предметными словами *языковая география* и *культурная география*. С точки зрения истории языка, т. е. исторической фонетики и морфологии предлагаемое атласом лингвогеографическое исследование неизбежно скромнее; атлас никаким образом не расширяет и не обобщает того, что предлагается в лингвистических атласах эстонского языка, созданного Андрусом Сааресте, финского языка, созданного Лаури Кеттуненом и карельского языка, созданного Д. В. Бубрихом, А. А. Беляковым и А. В. Пунжиной. Главным объектом истории языка являются изменения языковых единиц и выяснение относительной хронологии изменений системы языковых единиц, начиная с определенной начальной стадии. Эта цель наилучшим образом достигается при учете языковых изменений в общем словаре диалектов, хотя общие изменения могут быть и результатом универсальных тенденций или, частично, влиянием какого-нибудь престижного диалекта в рамках диалектного или языкового союза. Инфлексивные или деривационные аффиксы могут быть не только общим наследием, но и результатом взаимного влияния. Общие морфосинтаксические чер-

ты, напр. активно употребляемые конструкции, указывают, прежде всего, на тесные контакты.

Одной из дилемм создания атласа является то, каким образом построить карты: представить ли на них наибольшую информацию (т.е. возможно, все имеющиеся данные) или представить карты с наиболее четким распределением имеющихся данных. По первым часто трудно определять ареалы распространения картографируемых единиц, в других же создатель карты устраняет маловажные, по ему мнению, данные. Следует добавить, что для облегчения создания лексикографических карт уже исходные данные финских и эстонских диалектов претерпели кардинальную обработку. Тем не менее, атлас может дать новое и для исторической лингвистики. Так, карта 26 (I том атласа) представила читателю финские диалектные варианты *sakna*, *saakna* в качестве именованной бани (см. карта 1). В ее материале на базе отличия южноэстонского варианта *sann* от ливско-северноэстонско-водско-ижорско-финско-севернокарельского **sauna* и финского диалектного *saina* нашла подтверждение мысль о том, что в этой основе первоначально встречалось сочетание согласных **kn*.

Материалы атласа по именованию понятия «малина» в прибалтийско-финских диалектах содержат данные о встречаемости в юго-западных диалектах финского языка весьма проблематичного согласного *f* в начале слова вместо *v* большинства прибалтийско-финских диалектов (см. карта 2). Хотя возможно полагать, что *f* является результатом попыток подражания соответствующему звуку в речи шведов. Однако ограниченная встречаемость *f*, притом в словах, не имеющих соответствий в более дальних родственных языках, может указать на его заимствование из неизвестного субстратного языка.

